DIPLOMAȚIA FANARIOȚILOR (1711-1821)

Vlad MISCHEVCA
Doctor în istorie, conferenţiar, cercetător ştiinţific coordonator
Institutul de Istorie al Universităţii de Stat din Moldova
ORCID: 0000-0003-3461-2534

CZU: 327(560-44:498)"1711/1821"
DOI: https://doi.org/10.59295/lrr2023.18

Summary:
Phanariot diplomacy (1711-1821)

The Phanariot princes, as in the previous era of autochthonous reigns, had diplomatic agents at the Sublime Porte (Capukehai) and benefited from the same ceremonial forms. Thus, throughout the period of the Phanariot reigns (1711-1821), the Romanian Principalities, through their diplomatic agents from Constantinople, who performed the function of representatives of the voivode with diplomatic envoy status, accredited by the Ottoman authorities (Grand vizier), affirmed their status autonomous within the Ottoman Empire. The increase in the importance of the Capukechais during the Phanariot reigns was manifested by the increase in their number, their influence in the Principality and their importance in the diplomatic world of Constantinople. To obtain the desired status, that of voivode (hospodar) or dragoman and to be able to keep it for as long as possible, the Phanariot families had to wage a permanent struggle, by all means to annihilate their opponents, Phanariot's like themselves. During this period, the history of the foreign policy of Moldova and Wallachia is, in fact, the history of the ties and political relations between the families of the Phanariot princes and the Great European Powers - relationships, which were often hidden, being much more complex and with multivalent implications in the politics of the era than believed.

Keywords: *Phanariotes, Dragoman, Capukehai, Romanian Principalities, Ottoman Empire, Diplomacy, Eastern Question.*

Premisele

Odată cu sfârşitul primii domnii în Moldova a grecului din cartierul Fanar al Constantinopolului – Nicolae Mavrocordat (noiembrie 1709 – noiembrie 1710; descendent, prin mamă, al lui Alexandru Lăpuşneanul) se încheie perioada numită „prefanariotă", când grecii fanarioţi veneau la domnie doar sporadic. Cea de a doua domnie a sa în Ţara Moldovei (1711-1715) şi prima în Ţara Românească (ianuarie – noiembrie 1716) au pus începutul propriu-zis al „epocii domniilor fanariote", când grecii – dregători în serviciul Porţii şi

promotori ai intereselor turceşti s-au perindat la tronurile Principatelor Române până la anul 1821. Fanarul (gr. *Φανάριον,* turcă *Fener*) era un cartier în care în secolul al XVII se mutase Patriarhia Ecumenică, cu sediul la Biserica „Sfântul Gheorghe" – fiind uneori menţionată ca „Mănăstirea Marii Bisericii"[1]. Cartierul grecesc a concentrat o parte importantă a populaţiei şi a aristocraţiei creştine ortodoxe din Constantinopol.

Nu rareori, Poarta ameninţase Ţara Moldovei că o va transforma în *paşalâc*. Iar la 1711 a fost la un pas de transformare în simplă provincie otomană.

Otomanii au instaurat în Principate pentru mai mult de o sută de ani sistemul domniilor fanariote – ceea ce a periclitat serios autonomia Moldovei şi a Ţării Româneşti. Axinte Uricariul a arătat destul de veridic urmările deosebit de grele pentru Moldova, care încercase să se opună cu ajutorul unei forţe străine stăpânirii otomane, dar, în consecinţă, nu numai că a trebuit să plătească după retragerea oştirii ruseşti a lui Petru I *50 de pungi* „baramlâc" (pe care nu le-a dat ca domn Dimitrie Cantemir), dar şi „...că venise lucrul la cumpănă să se facă paşă la Moldova şi să nu mai trimită domnu"[2]. Adică, la acel moment, asupra Moldovei plana pericolul transformării ei într-un „paşalâc"[3].

Definiţia

Fanarioţii sunt în primul rând o categorie „sociologică specifică", denumită după locul de origine – al *Fanarului* ţarigrădean, cuprinzând în sine, în fond, greci, dar şi alte etnii ortodoxe, care practicau un anumit mod de viaţă şi de operare (abilităţi politico-diplomatice, cunoaşterea limbilor străine, perpetuarea tradiţiilor bizantine a manevrelor de după culise etc.) în acţiunile lor pentru aşi atinge scopurile politice, administrative şi economice – de îmbogăţire şi de obţinere a statutului social privilegiat în cadrul Imperiului Otoman, implantându-se nemijlocit în societatea românească[4].

Caracterizarea

„Secolului fanariot" (pentru Moldova: 1711-1821), considerat de A.D. Xenopol o „culme" în procesul de „decădere a Ţărilor Române sub turci" a provocat „apăsarea cea grea a elementului străin al grecilor" ducând la scăderea „puterii de împotrivire a românilor"[5].

---

[1] Biserica „Sfântul Gheorghe" a fost renovată în anul 1614 de către Patriarhul Timotei II.

[2] Axinte Uricariul. *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*. Ediţie critică de G. Ştrempel. Bucureşti: Minerva, 1994, p. 262.

[3] A. Eşanu. Consideraţii despre viaţa şi activitatea cărturărească a lui Axinte Uricarul. În: *Revista de istorie a Moldovei,* nr. 3-4, 1994, p. 41.

[4] Toader Nicoară. Fanarioţii în Ţările Române. Un capitol încă deschis în istoriografia raporturilor românilor cu grecii. În: *Istoria ca pasiune: Studii oferite profesorului Alexandru Florin Platon la împlinirea a 65 de ani,* ed.: P. Zahariuc, L. Rădvan, L. Pilat. Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2022, p. 373.

[5] A. D. Xenopol. *Istoria partidelor politice în România,* volumul I (al Istoriei românilor, vol. IX), partea I: De la origini până la 1848, partea II: De la 1848 până la 1866. Bucureşti: Albert Baer, 1910, p. 9.

Totodată, secolul al XVIII-lea nu se prezintă unitar din punctul de vedere al presiunii politice şi economice otomane asupra Ţărilor Române, fiind divizat de anul 1774, după care s-a resimţit mai acut impactul factorului *fanariot*,[6] pe fundalul agravării situaţiei socioeconomice şi prin imixtiunile Porţii în activitatea domnilor greci şi al integrităţii teritoriale a Principatelor de la Nord de Dunăre. Această perioadă din istoria Moldovei şi Ţării Româneşti, numită tradiţional în istoriografie – „fanariotă", se caracterizează prin faptul că grecii fanarioţi au dominat sistemul politic în Ţările Române, producându-se creşterea autorităţii principilor instauraţi de sultan, şi pierderea autorităţii boierimii locale – marea boierime ajungând „la mâna principilor". Iar instituţia domniei a devenit extrem de instabilă, demonstrând o mobilitate extremă în sensul schimbării dese sau al pendulării voievozilor din scaunul domnesc al Moldovei în cel al Ţării Româneşti şi viceversa, fiind marcată printr-o subordonare şi mai pronunţată a activităţii politice a domnilor intereselor Porţii şi a presiunilor diplomatice şi militare din partea Marilor Puteri[7].

Cu toate că, *epoca fanariotă* a fost caracterizată prin fenomenul înăspririi „controlului" otoman asupra Ţărilor Române, care se manifesta atât în plan politic (reducerea semnificativă a relaţiilor externe şi, mai ales, numirea exclusivă a domnilor de către Poarta Otomană), cât şi în plan economic (creşterea obligaţiilor material-financiare neoficiale), această epocă a fost marcată şi de realizări (reforme) în domeniile social, cultural şi al evoluţiei mentalităţilor[8]. Secolul XVIII, fiind, în general, *veacul Luminilor* – unii fanarioţi (C. Mavrocordat, Al. Ypsilanti ş.a.) contribuind la modernizarea Principatelor Române[9]. Deoarece, spaţiul, lumea ţărilor noastre nu era unul „de graniţă, ci de interferenţă! Ea nu desparte, ci uneşte, iar fanarioţii – au pus o piatră de temelie la această acţiune de apropiere a celor două jumătăţi ale continentului"[10].

---

[6] Despre termenul „fanariot", de când există acest cuvânt în dicţionare a se vedea: J. Bouchard. Depuis quand existe le terme „Phanariote". În: εισήγηση στη συνάντηση εργασίας *Normative knowledge in the age of the Greek hominess novi in the Ottoman Empire* (30/11/2012 - 01/12/2012), Berlin (http://www.sfb-episteme.de/_media/Veranstaltungsmaterlialien/C06/Workshop_Regelwissen/Bouchard.pdf?1370250215) (accesat: 02.02.2017).

[7] D.S. Soutzo. Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie. În: *Symposium. L'époque Phanariote,* Institutul de Studii Balcanice. Salonic: 1974, p. 237; M.-D. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople.* Paris: 1983, p. 151; Vlad Mischevca. *Între pace şi război: Domnii fanarioţi în contextul raporturilor internaţionale (1774-1812).* Chişinău: Cartdidact, 2021, pp. 27-37; Toader Nicoară. Fanarioţii în Ţările Române. Un capitol încă deschis în istoriografia raporturilor românilor cu grecii. În: *Istoria ca pasiune: Studii oferite profesorului Alexandru Florin Platon la împlinirea a 65 de ani,* ed.: P. Zahariuc, L. Rădvan, L. Pilat. Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2022, p. 371.

[8] M. Ţipău. *Domnii fanarioţi în Ţările Române (1711-1821).* Bucureşti: Omonia, 2004, p. 7.

[9] D. Dragnev. *Ţara Moldovei în epoca luminilor.* Chişinău: Civitas, 1999, pp. 66-67.

[10] E. I. Stamatiade. *Biografiile marilor dragomani (interpreţi) greci din Imperiul otoman.* Traducere din limba greacă şi prefaţă de C. Erbiceanu. Cuvânt de preţuire de I.-A. Pop. Ediţie îngrijită de R. Baconsky şi A. Pelea. Cluj-Napoca: Casa Cărţii de Ştiinţă, 2016, p. 11.

Diplomaţia Fanarului în Principatele Române

În aşa-numita *epocă a Fanarului,* s-au perindat 30 de domni (reieşind din prezenţa lor la Iaşi şi Bucureşti, adică conform activităţii lor *de facto* în Principatele Române şi nu doar de faptul să fi fost nominalizaţi, *de jure,* de către Poarta Otomană), având, în general, domnii destul de scurte (de unul - doi sau trei, rareori mai mult de patru ani, deşi existase şi domnii efemere de câteva luni), ale reprezentanţilor celor 11 mari clanuri familiale din Constantinopol (şi nu doar): Mavrocordat (6 persoane), Ghica (5), Callimachi (4)[11], Racoviţă (3), Suţu (3), Caragea (2), Moruzi (2), Ypsilanti (2); iar Mavrogheni, Ruset (Rosetti), Hangerli – câte unul[12]. Constantin Mavrocordat a fost domnul cu cele mai multe domnii în ambele Principate (zece), însumând şi cea mai îndelungată perioadă de domnie – cca 20 de ani (între 1730-1769). Pe parcursul acestui secol, caracterizat prin războaiele ruşilor şi austriecilor cu turcii duse, în fond, pe teritoriul Principatelor Române, au existat numeroase perioade de *căimăcămii* temporare şi ocupaţii militare străine, când domnii nu-şi mai puteau exercita funcţiile. De observat că 14 domni ai Fanarului constantinopolitan au domnit în ambele Principate, astfel încât domniile alternative ale aceloraşi domni sau familii fanariote au facilitat integrarea culturală moldo-valahă:

1. Ghica Grigore Al. (III)
2. Ghica Grigore M. (II)
3. Ghica Matei Gr.
4. Ghica Scarlat Gr.
5. Mavrocordat Constantin N.
6. Mavrocordat Nicolae Al.
7. Moruzi Alexandru C.
8. Racoviţă Cehan Constantin M.
9. Racoviţă Cehan Mihail I.
10. Rosetti (Ruset) Manuel Giani
11. Suţu Alexandru N.
12. Suţu Mihail C. (I)
13. Ypsilanti Alexandru I.
14. Ypsilanti Constantin Al.

[11] Scarlat Al. Callimachi a reuşit doar în a treia sa numire în scaunul Moldovei să ocupe *de facto* tronul ţării (1812-1819). Deoarece, fiind numit de otomani în august – octombrie 1806 şi 1807 – 1810, aşa şi nu a putut ajunge în Moldova şi nu a ocupat efectiv domnia.

[12] Doar Constantin Hangerli domnise efectiv în Ţara Românească între anii 1797-1799; deoarece nu-l putem considera domn al Moldovei, decât nominal, pe Alexandru Hangerli (refugiat după 1821 în Imperiul Rus, unde moare la Moscova în 1854) – numit de Poartă în martie 1807, când Principatele erau ocupate de Rusia.

Totodată, nu toţi cei trimişi din Fanar erau *fanarioţi* de obârşie al acestui cartier – unii fiind de provenienţă insulară sau din alte provincii ale vechiului Imperiu Bizantin. Formarea nucleului iniţial ale acestor clanuri - *caste* este încă parţial necunoscută. Pe la începutul secolului la XVIII-lea existau 19 familii patriciene. Instituţia *dragomanatului* şi cea a *domniei* în Principatele Române determinase apariţia socio-politică a fanarioţilor[13]. Altoirea unor familii fanariote pe case nobiliare moldoveneşti şi muntene a pecetluit sinergia, chiar simbioza, celor două grupuri până la Revoluţia greacă[14].

Instituţia *Dragomanatului* în cadrul Imperiului Otoman, a fost reprezentată de diferiţi supuşi otomani, inclusiv evrei, creştini ortodocşi şi convertiţi la islam, care au servit drept dragomani ai Porţii, adesea fără titlu oficial, încă din secolul al XV-lea. Spre sfârşitul secolului al XVI-lea şi al XVII-lea, interpreţii otomani *ad-hoc* erau uneori completaţi cu dragomani de cancelarie numiţi de Poartă, în special în centrele urbane din toate provinciile de limbă arabă, greacă şi slavă ale Imperiului. La fel ca omologii lor veneţieni, unii dragomani de cancelarie otomani staţionaţi în zonele de frontieră otoman-habsburgice au fost implicaţi nemijlocit în negocieri de frontieră şi în alte misiuni diplomatice delicate. Poziţiile mai formalizate ale dragomanilor au apărut în cadrul administraţiei otomane la începutul anilor 1670, inclusiv pe lângă dragomanul Consiliului Imperial (*Divan-i Hümâyûn tercümani*), dragomanul flotei (*Donanma tercümani*), care era al doilea la comanda marelui amiral şi dragomanul Armatei Imperiale (*tercüman-i ordu-yu Hümâyûn*). Spre deosebire de dragomanii provinciali, care au fost în mod evident recrutaţi în mare parte din populaţia locală şi care şi-au completat adesea veniturile cu colectarea impozitelor, gradele mai vechi de dragomani care au apărut în secolul următor au fost rezervate fanarioţilor, fiind numiţi centralizat de Poartă şi frecvent a servit ca o piatră de temelie către poziţii chiar mai înalte şi mai profitabile – precum cele de *voievod* din Moldova şi Ţara Românească.

Vechimea şi autoritatea individuală a dragomanilor consulatelor străine nu au putut fi întotdeauna culese pe deplin din titlurile lor, deoarece nu a existat o corelaţie necesară între calificări şi traiectorii de carieră, cu atât mai puţin vârsta. De fapt, unii dragomani au fost chiar ţinuţi pe poziţia de a fi plătiţi ani de zile, fără a presta, în esenţă, nicio muncă, pur şi simplu din cauza legăturilor lor de familie cu alte consulate şi, prin urmare, de teama că, dacă ar fi concediaţi, ar putea dezvălui secrete de stat la o putere rivală[15].

---

[13] E. Abbasbeyli. *Le drogmanat dans l'Empire ottoman*. aiic.net. October 21, 2014. Accessed January 19, 2017. <http://aiic.net/p/6988>.

[14] J. Bouchard. Perception des Phanariotes avant et après Zallony. În: *Joëlle Dalègre, Cécile Folschweiller et Georges Kostakiotis (dir.), „Cahiers balkaniques", 42, 2014, Grèce-Roumanie : héritages communs, regards croisés*, p. 70.

[15] E. N. Rothman. *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2021, pp. 47-48.

Marii Dragomani ai Imperiului Otoman (1699-1821)[16]

1. Nicolae Alexandru Mavrocordat: 1699 - noiembrie 1709.
2. Ioan Alexandru Mavrocordat: noiembrie 1709 – noiembrie 1716.
3. Grigore Ghica: noiembrie 1716 – septembrie 1726.
4. Alexandru Ghica: septembrie 1726 – februarie 1741.
5. Ioan Teodor Callimachi: februarie 1741 – iunie 1751; august 1752 – august 1758.
6. Matei Grigorie Ghica: iunie 1751 – august 1752.
7. Grigore Alexandru Ghica: august 1758 – martie 1764.
8. Gheorghe Scarlat Caragea: martie 1764 – 1765.
9. Scarlat Caragea: 1765 – septembrie 1768; octombrie 1770 – august 1774.
10. Nicolae Suțu: septembrie 1768 – august 1769.
11. Mihai Racoviță: august 1769 – octombrie 1770.
12. Alexandru Ypsilanti: august 1774 – septembrie 1774.
13. Constantin Dimitrie Moruzi: septembrie 1774 – septembrie 1777.
14. Nicolae Constantin Caragea: septembrie 1777 – ianuarie 1782.
15. Mihail Constantin Suțu: ianuarie 1782 – iulie 1783.
16. Alexandru Ioan Mavrocordat (Firaris): iulie 1783 – ianuarie 1785.
17. Alexandru Ioan Callimachi: ianuarie 1785 – aprilie 1788; iulie 1794 – aprilie 1795.
18. Constantin Ralet: aprilie – mai 1788.
19. Manuil Antioh Caragea: mai 1788 – octombrie 1790.
20. Alexandru Constantin Moruzi: octombrie 1790 – martie 1792.
21. Gheorghe Constantin Moruzi: martie 1792 – iulie 1794; aprilie 1795 – august 1796.
22. Constantin Alexandru Ypsilanti: august 1796 – martie 1799.
23. Alexandru Nicolae Suțu: martie 1799 – septembrie 1802.
24. Alexandru Mihail Suțu: septembrie 1802 – decembrie 1806.
25. Ioan Gheorghe Caragea: decembrie 1806 – august 1808; iunie – august 1812.
26. Ioan Nicolae Caragea: august – noiembrie 1808.
27. Dimitrie Moruzi: decembrie 1808 – iunie 1812.
28. Iacob Arghiropol: octombrie 1812- 1815.
29. Mihail Grigore Suțu: 1815 – iunie 1819.

[16] M. Țipău. *Domnii fanarioți în Țările Române, 1711-1821*: *Mică enciclopedie*. Cuvânt înainte Prof. Dr. Pashalis M. Kitromilides. Ediția a 2-a revăzută și adăugită. București: Omonia, 2008, pp. 190-191; Σταματιάδης Ε. Ι., Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του οθωμανικου κράτους, εκδίδοντος Κ. Τεφαρίκη, Αθήνησι: τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, 1865; E. I. Stamatiadi. *Biografiile marilor dragomani (interpreți) greci din Imperiul Otoman,* trad. din greceşte de C. Erbiceanu. Bucureşti: 1897; E. I. Stamatiade. *Biografiile marilor dragomani (interpreți) greci din Imperiul Otoman*. Trad. din lb. greacă şi prefaţă de C. Erbiceanu. Bucureşti: Ed. îngrij., postf. şi note de Rodica Baconsky şi Alina Pelea. Cuv. înainte de Ioan-Aurel Pop. Cluj-Napoca: Casa Cărţii de Ştiinţă, 2016; A.-C. Sturdza. *L'Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato, 1660-1830*. Paris: 1913, p. 38.

30. Ioan Alexandru Callimachi: iunie 1819 – februarie 1821.
31. Constantin Moruzi: februarie – aprilie 1821.
32. Stavrachi Aristarchi: aprilie – 22 iunie 1821.

De remarcat, că dintre cei 32 de Mari dragomani doar 13 nu au devenit domni în Principatele Române, iar cinci au deţinut repetat înalta funcţie de dragoman (Ioan Teodor Callimachi, Scarlat Caragea, Alexandru Ioan Callimachi, Gheorghe Constantin Moruzi, Ioan Gheorghe Caragea).

Noile forme de manifestări restrictive în *epoca fanariotă* se prezintă a fi: limitarea dreptului Principatelor Române de a întreţine legături diplomatice cu alte state, desfiinţarea oştirii pământene, întărirea preferinţială a dreptului otomanilor asupra exportului produselor economice şi desconsiderarea inviolabilităţii teritoriului celor două ţări române în virtutea vechilor privilegii acordate iniţial de către Imperiul Otoman. Domnii fanarioţi de la Iaşi şi Bucureşti erau echivalaţi în protocolul otoman *paşalelor* cu două tuiuri, coroana fiind înlocuită de „cucă" (*kuka*, căciulă înaltă, împodobită cu pene de struţ, pe care o purtau în semn de distincţie anumiţi demnitari otomanii şi domnitorii români în timpul ceremoniilor de învestitură).

Stăpânirea fanariotă în Principatele Române, cum bine a observat N. Iorga, însemna pentru mai mult de o sută de ani un obicei otoman de a aşeza pe tronurile româneşti „prinţi greci sau grecizaţi, unii pe jumătate grecizaţi numai, care veneau din Constantinopol, din Fanar, după ce fuseseră funcţionari otomani, mari dragomani, sau dragomani ai flotei mai pe urmă, cu tot elementul comun"[17]. Totodată, pot fi evidenţiate deosebiri hotărâtoare între cele două etape ale aşa-numitei *epoci fanariote* (cu o fază intermediară – cea a Războiului ruso-turc din 1768-1774, definită de N. Iorga – *fanariotismul filosofic*, al raţionamentului politic european): I. Până la 1768 – fanariotismul *de tradiţie românească*; II. 1774-1821 – *fanariotismul naţional grecesc*, care intrase în contradicţie cu societatea românească, deoarece la Iaşi şi Bucureşti îi acceptau pe fanarioţi ca „domni care să facă pe *filozofii francezi*, dar nu pe grecii cu program naţional grecesc"[18]. Perioada anilor Războiului din 1768-1774, când Principatele s-au aflat sub ocupaţia militară rusă, poate fi considerată una *tranzitorie* (elitele române au încercat încă să demonstreze Ecaterinei II drepturile şi vechile privilegii ale ţărilor lor, poziţionate sub suzeranitatea otomană în baza „capitulaţiilor") – anul de hotar rămânând 1774.

Domnii fanarioţi, la fel ca şi domnii pământeni, dispuneau de agenţi diplomatici la Poartă (*capuchehai*) şi beneficiau de aceleaşi forme de ceremoni-

[17] N. Iorga. *Istoria românilor prin călători*. Ed. a II-a adăugită. Bucureşti: 1928, p. 170.
[18] N. Iorga. *Istoria românilor prin călători*. Ed. A. Anghelescu. Bucureşti: Editura Eminescu, 1981, p. 351.

al[19]. Astfel, pe tot parcursul perioadei, Principatele Române, prin capuchehăile de la Constantinopol, ce îndeplineau funcţia de reprezentanţi ai domnului cu statut de *trimis diplomatic,* acreditaţi de autorităţile otomane (marele vizir), îşi afirmau statutul autonom în cadrul Imperiului Otoman. Creşterea importanţei capuchehăilor în timpul domniilor fanariote s-a manifestat prin: sporirea numărului, a influenţei în ţară şi a importanţei lor în lumea diplomatică a Constantinopolului; De obicei erau câte patru capuchehăi, dar unii domni aveau şi şase sau chiar opt; Capuchehăile se recrutau numai dintre greci şi doar din câteva familii influente. Legată de această activitate apare şi necesitatea pregătirii viitorilor capuchehăi printr-o instruire organizată prin practică pe lângă capuchehalele în funcţie şi pe lângă ambasadele străine; Creşterea importanţei lor în viaţa politică a Ţărilor Române, în lumea diplomatică din capitala imperiului aduce după sine şi preţuirea acestora de către otomani. Unii din ei ajung *dragomani ai flotei*, *mari dragomani* şi chiar *domni* în Principate; De influenţa acestor funcţionari în Principate se leagă nu numai nenumăratele abuzuri, dar şi manifestările de opoziţie, precum şi lupta boierimii pământene pentru includerea unor băştinaşi în rândul lor[20].

Unele capuchehăi devin foarte influente, ajungând să se impună în procesul domniei principelui fanariot. Astfel, în timpul domniei lui Ştefan Racoviţă Cehan în Ţara Românească (1764-1765) un rol important îi revine lui Iordache Stavrache (Stavarache, Stavrakis sau Stavracoglu), care era capuchehaia Ţării Româneşti şi a Moldovei – personaj cu o mare influenţă la Poarta Otomană, despre care se spunea că: „a ajuns capuchehaie sus în Ţara Românească. Fără să fie domn în ţară avea domnia”. Ilustrativ în acest sens sunt menţiunile lui Dionisie Fotino, care în a sa *Istorie a Vechii Dacii* scria, că Ştefan Vodă Racoviţă, „căpătând domnia prin prea puternicul Stavracoglu, urma să asculte toate punerile lui la cale ca ordine...” Aflându-se totodată la Constantinopol despre comportamentul lui otomanii au ordonat să fie pedepsit – fiind „spânzurat Stavrachi înaintea casei sale; iar Ştefan Vodă fu destituit cu mare urgie, confiscându-i-se toate averile, după o domnie de un an şi şase luni”[21].

Odată cu creşterea importanţei lor în sfera diplomatică a Imperiului Otoman asistăm la o adevărată „epocă a capuchehăilor”. Domnii fanarioţi, ca şi mai înainte, aveau la Poartă reprezentanţi care se numeau *capuchethuda* (*kapukethuda*) sau *capuchehaia* (*kapukehaya*). Încă în *arzul* de la

[19] Cf.: A. H. Golimas. *Despre capuchehăile Moldovei şi poruncile Porţii către Moldova până la 1829 : contribuţii la cunoaşterea raporturilor de drept dintre Moldova şi Turci.* Iaşi: Tipografia „Ligii Culturale”, 1943, pp. 1-107.

[20] Ion Matei. *Reprezentanţii diplomatici (capuchehăi) ai Ţării Româneşti la Poarta Otomană.* Ed. îngrijită de Nagy Pienaru şi Tudor Teoteoi. Bucureşti: Editura Academiei Române, 2008, pp. 86-87.

[21] Dionisie Fotino. *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Ţării Munteneşti şi a Moldovei.* Traducere din greceşte de George Sion. Bucureşti: Valahia, 2008, p. 304.

26.02.1652 al domnului Moldovei, Vasile Lupu, se menţiona în adresa marelui vizir: „Eu sunt supusul cel mai de jos, dintre cei de jos, care m-am încins cu brâul pentru slujbele milostivului meu stăpân. De aceea sperăm să nu vă luaţi privirile voastre îndurătoare de pe supusul de mine, precum şi de pe supuşii noştri capuchehăi (*kapukethuda*)”[22]. Domnii Ţărilor Române se informau de la „supuşii noştri capuchehăi, aflaţi la Poarta fericirii, centrul lumii”, după cum scria la 15.02.1653 în *arzul* său domnul Matei Basarab[23]. Prin intermediul lor dregătorii români întreţineau corespondenţa şi cu administraţia otomană mai la sud de Dunăre, precum scria secretarul muhafizului de la Vidin, la 1738/1739, banului Craiovei: „am discutat cu capuchehaiaua voastră de aici şi v-am trimis scrisoare prietenească”[24]. Sultanii erau operativ informaţi, de către capuchehaii domneşti de la Constantinopol, după cum reiese şi din firmanul sultanului Mahmud I, de la 18-27 ianuarie 1742, prim care se porunceşte lui Constantin Mavrocordat, domnul Moldovei, să-l trimită în grabă la Poartă pe Lupul Anastasă, cu avuţia sa, aflându-se de la capuchehăi că a fost prins: „Capuchehăile tale au informat şi au dat de ştire precum că, susnumitul a fost prins şi închis”[25]. Iar când aceştia nu-şi îndeplineau sârguincios obligaţiunile erau admonestaţi, precum a făcut-o, la 23 august 1763, în înştiinţarea sa cadiul de Hotin, Mehmed efendi, adresându-se către Poartă, arătând că panii poloni au înfiinţat noi vaduri de trecere pe Nistru, spre Cernăuţi, deşi, existau locuri speciale de trecere a negustorilor dintr-o parte într-alta. El ceruse să se dea firman pentru respectarea vechiului obicei în aceasta privinţă şi să fie întrebat capuchehaia Moldovei („care anume este adevărul în această privinţă”) şi mustrat pentru faptul (de a nu fi anunţat „până acuma această situaţie la Înalta Poartă”)[26].

Se remarcă asemenea capuchehăi ca: Iordache Stavarachi, Başa Mihalopol, Iacovache Rizo, Nicolae Suţu, Alexandru Ypsilanti, Atanasie Comnen Ypsilanti etc. Întreaga lor activitate a contribuit mult la luarea lor în consideraţie în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi. După 1774, capuchehăile au devenit *muhafîzi*[27], adică se bucurau de imunităţi diplomatice. Astfel, tratatul aducea o precizare în legătură cu rangul capuchehaiei: acela *de Însărcinat cu afaceri* – termen sinonim cu cel de *muhafîzi*, conform protocolului otoman de

[22] *Documente turceşti privind istoria României*.Vol. I (1455-1774). Întocmit de Mustafa A. Mehmed. Bucureşti: 1976, p. 183.
[23] *Ibidem*, p. 185.
[24] *Ibidem,* p. 233.
[25] *Ibidem,* p. 236.
[26] *Ibidem,* p. 278.
[27] „Cel care păzeşte”, comandantul unei fortăreţe, guvernatorul unui oraş fortificat; păzitor, gardian. (Vezi: *Documente turceşti privind istoria României*. Vol. I (1455-1774). Întocmit de Mustafa A. Mehmed. Bucureşti: 1976, p. 335).

epocă[28]. În beratul împărătesc din 27.09.1774, prin care sultanul Abdul Hamid I îl învesteşte pe Grigore al III-lea Ghica domn în Moldova, arătându-i şi obligaţiile ce-i revin în organizarea ţării după Pacea de la Kuciuk- Kainargi, se aminteşte că: „Moldova, care este una, dintre ţările de moştenire ale împărăţiei mele", voievodul are obligaţia „ca să trimită şi să predea, la fiecare doi ani o dată, la vistieria împărătească, tributul (*cizye*) stabilit" şi să nu înceteze de a comunica „la picioarele înaltului meu tron împărătesc starea Ţării, a cărei prezentare este necesară, şi, depunând sforţări sincere şi procedând cu dreptate în toate treburile, aşa cum se cuvine angajamentelor sale, să săvârşească fapte şi să facă servicii demne de laudă. În aceste privinţe nimeni să nu i se împotrivească şi să, nu se amestece în treburile sale şi să nu-1 supere"[29].

Marile Puteri europene urmăreau să profite de regresul în care se afla potenţialul de dezvoltare a Imperiului Otoman, ceea ce oferea în unele împrejurări şi Principatelor posibilitatea recuceririi anumitor prerogative smulse cu forţa de către Poartă. În această ordine de idei, anul 1774, când în urma Războiului ruso-turc din 1768-1774 a fost semnat Tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi, este considerat drept începutul unor schimbări calitative în relaţiile Principatelor cu Poarta, favorizând creşterea rolului acestora pe arena internaţională şi o destindere a situaţiei interne. Totodată, otomanii acceptase dreptul Rusiei victorioase de a se prezenta în calitate de *putere protectoare*.

Tratatul de pace, care a pus sfârşit celui de al treilea război ruso-turc din secolul al XVIII-lea, a fost încheiat la Kuciuk-Kainargi (pe teritoriul Bulgariei), într-o zi de joi, pe 10 (21) iulie 1774. Apărarea şi lărgirea drepturilor popoarelor creştine *supuse* sau *vasale* Porţii au fost expuse în articolele: 7, 16, 17, 23 şi 25. Articolul 16 din tratat prevedea limitarea tributului Principatelor plătit Porţii, amnistierea locuitorilor care au participat la război de partea Rusiei şi scutirea lor de impozite timp de doi ani, restituirea pământurilor transformate în raiale ş.a.[30].

La insistenţa diplomatică a boierilor Rusia a prevăzut, în *articolul XVI* al Tratatului, reconfirmarea vechilor privilegii, făcându-se astfel o ştirbire esenţială aservirii Principatelor de către Poartă: „9) A permite domnitorilor celor două Principate, al Tării Româneşti şi al Moldovei, de a avea fiecare pentru

[28] Ion Matei. *Reprezentanţii diplomatici (capuchehăi) ai Ţării Româneşti la Poarta Otomană*. Ed. îngrijită de Nagy Pienaru şi Tudor Teoteoi. Bucureşti: Editura Academiei Române, 2008, p. 90.

[29] *Documente turceşti privind istoria României*, Vol. I (1455-1774). Întocmit de Mustafa A. Mehmed. Bucureşti: 1976, pp. 320-321.

[30] Pentru textul integral al tratatului de pace ruso-otoman de la Kuciuk-Kainargi (Kűçűk Kaynarca) de la 10/21 iulie 1774 a se vedea: Е.И. Дружинина. *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. Его подготовка и заключение*. Москва: 1955, сс. 349-360; Idem. 200-летие Кючук-Кайнарджийского мира. În: *Etudes Balkaniques,* 1975, nr. 2; Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, vol. I (1300-1789). Paris-Leipzig-Neuchâtel: 1897, pp. 237-245; *Acte şi documente relative la istoria renascerei României*. Editori: D.A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, vol. I. Bucureşti: 1900, pp. 125-139.

sine, pe lângă Sublima Poartă, însărcinaţi cu afaceri, dintre creştinii de rit grecesc, care vor veghea asupra treburilor privitoare la sus-amintitele Principate şi vor fi trataţi de Poartă cu bunăvoinţă în pofida micii lor importanţe, vor fi consideraţi persoane care beneficiază de dreptul ginţilor şi în consecinţă vor fi ocrotiţi de orice violenţă. 10) Sublima Poartă consimte de asemenea că, după cum o vor putea cere condiţiile în care se găsesc aceste două Principate, miniştrii Curţii Imperiale a Rusiei rezidenţi pe lângă ea să poată vorbi în favoarea acestora şi promite să aibă faţă de aceste intervenţii consideraţia cuvenită puterilor prietene şi respectabile”[31].

Îngăduirea din partea otomanilor ca domnii Principatelor Române „să aibă pe lângă ei un însărcinat cu afaceri, ales dintre creştinii comunităţii greceşti, care vor veghea asupra treburilor privind numitele Principate” legifera statutul internaţional al fanarioţilor în calitatea lor de diplomaţi, nu doar ai Porţii, ci şi ai Curţilor de la Iaşi şi Bucureşti. Stipularea clauzei date urma să contribuie la consolidarea sistemului tradiţional de reprezentare diplomatică prin *capuchehăi*. Acceptarea, însă, de către Poarta Otomană a dreptului Rusiei de a „vorbi în favoarea lor (Principatelor – *N.N.*) şi făgăduinţa de a-i asculta (pe plenipotenţiarii Rusiei – *N.N.*) cu toată consideraţia ce se cuvine unei puteri prietene şi respectate”[32] a generat premise pentru instaurarea în Principate a „protecţiei” duble a ambelor puteri.

Prin semnarea acestui tratat factorul extern, îndeosebi cel „*rusesc*”, devine un vector permanent în toate problemele care făceau obiectul raporturilor dintre Poarta Otomană şi Principate. Dreptul de protecţie al Rusiei va prilejui agravarea şi permanentizarea situaţiei Principatelor ca obiect de litigiu ruso-turc, în care amestecul celorlalte puteri va evolua odată cu agravarea *Problemei Orientale*, în cadrul căreia se va recunoaşte „chestiunea română” ca problemă internaţională[33]. Dar, de acest drept ţarismul a profitat doar atunci când circumstanţele internaţionale erau favorabile Rusiei. Văzând cum se împarte Polonia şi alertaţi de acest exemplu alarmant, boierii moldoveni subliniau într-un memoriu din 27 iulie / 7 august 1775, adresat ambasadorului extraordinar şi plenipotenţiar al Rusiei la Constantinopol N. V. Repnin: „Poarta e obligată (6to: *„La Porte est obligée…”)* să ne menţină toate drepturile şi privilegiile noastre şi să ne conserve libertatea şi patria noastră în virtutea tratatului (de la Kuciuk-Kainargi – *N.N.*), fără cea mai mică dezmembrare, astfel cum este în mod expres enunţat la fel în ultimul tratat”[34].

---

[31] A. Tertecel. Tratatul de pace ruso-otoman de la Kűçűk Kaynarca (1774). În: *Revista Română de studii euroasiatice*. Anul I, nr. 1. Constanţa: 2005, p. 187.

[32] I. Ionaşcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe. *Relaţiile internaţionale ale României în documente (1638-1900),* p. 230.

[33] L. Boicu. *Geneza „chestiunii române” ca problemă internaţională*. Iaşi: Junimea, 1975, p. 41.

[34] Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privind istoria României*, serie nouă, vol. I. Bucureşti: 1962, p. 102.

Or, la puţin timp după încheierea tratatului de la Kuciuk-Kainargi, Rusia, având o atitudine echivocă, nu s-a hotărât să intervină împotriva anexării părţii de nord a Moldovei (*Bucovinei*) de către Habsburgi. Memoria istoriei a reţinut doar figura principelui *rusofil* Grigore al III-lea Ghica[35], care, solicitând în cele din urmă, însă fără niciun rezultat, excluderea din teritoriul cedat a Sucevei, fosta capitală a Moldovei[36], la 1777 a plătit cu capul implicarea sa în politica Marilor Puteri, din motive rămase încă obscure (iar povestea că nu a acceptat răpirea Bucovinei – rămâne o legendă elogioasă)[37]. În lucrarea sa despre familia Sion, Gh. Ungureanu citează descrierea omorârii lui Grigore Ghica Vodă, făcută în cronica scrisă de Iordachi Sion şi continuată de fiul său Antohi: „Let 1777 (7286) în 1 a lui Octomvrie de când au venit un capigi-başa cu poruncă di la Poartă di au mazilit pre Grigori Vodă Ghica şi la trii ciasuri şi jumătate di noapte l-au tăet la casele din Beilic, o vai de dânsul cum l-au omorât şi ce fel de moarte au murit săracul -şi pi Doamna lui şi beizadelile i-au luat şi i-au dus la Ţarigrad - o vai de dânşii...”[38].

Această moarte cumplită i-a conferit lui Ghica voievod, care a fost un *prizonier al propriului destin*, „o postură simbolică, de martir al luptei naţionale, în logica evoluţiilor” istoriografice din secolul al XIX-lea, când se căutau eroi şi pilde de educaţie patriotică[39].

Ulterior, printr-un şir de convenţii încheiate de cele două mari puteri, Poarta a reconfirmat prevederile Tratatului de la Kuciuk-Kainargi, *convenţia explicativă* de la Ainalî Kavak (1779), *senedul* din 1783, *hatişeriful* din 1784, *firmanele* din 1791 şi 1792 şi *hatişerifurile* din 1802, 1806 etc. Victoriile obţinute în războaiele ruso-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea i-au permis Rusiei să obţină controlul temporar asupra cârmuirii civile din Principate şi să obţină concesii majore din partea Porţii Otomane. În asemenea condiţii Rusia „avea (în Principate – *N.N.*) un dublu avantaj: putere fără responsabilitatea guvernării poporului”, deoarece, ce nu s-ar fi întâmplat în acest teritoriu vinovată era Poarta Otomană, care „deţinea suveranitatea teoretică asupra regiunii”[40]. După încorporarea Crimeii (1783) politica Orientală a ţarismului s-a activizat evident şi în „problema Moldovei şi Valahiei”.

---

[35] Grigore III Ghica (1724–1777), mare dragoman al Porţii (1758–1764), domn al Moldovei (1764, martie – 1767, februarie; 1774, octombrie – 1777, octombrie) şi al Ţării Româneşti (1768, octombrie – 1769 noiembrie).

[36] Vl. Tcaci. Grigore III Ghica. În: *Domnii Ţării Moldovei. Studii*. Volum editat de D. Dragnev. Chişinău: Civitas, 2005, pp. 254-259.

[37] R.W. Seton-Watson. *O istorie a românilor. Din perioada romană până la desăvârşirea unităţii naţionale*. Traducere, introducere şi note explicative de C. Ardeleanu. Brăila: 2009, p. 126.

[38] Gh. Ungureanu. *Familia Sion. Studiu şi documente*. Institutul de Arte Grafice „N. V. Ştefăniu”. Iaşi: 1936, p.10.

[39] M.-C. Amăriuţei. *Grigore al III-lea Ghica. Cronica unui principe din secolul al XVIII-lea*. Iaşi: 2017, p. 348.

[40] G. F. Jewsbury. *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*. Trad. de Alina Pelea. Iaşi: Polirom, 2003, p. 31.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Principatele Române au intrat pronunţat în vizorul politicii orientale şi al intereselor Marilor Puteri europene, îndeosebi ale Rusiei imperiale. Reorientarea priorităţilor politicii externe ruse de la nord la sud cu subordonarea, în ierarhia priorităţilor geopolitice, a problemei *polone* celei *orientale* au modificat esenţial poziţionarea Principatelor ca factor geopolitic important în confruntările politico-diplomatice şi militare ale Porţii Otomane cu puterile europene limitrofe, în formarea şi evoluţia problemei orientale, precum şi a situaţiei geopolitice regionale. Politica Ecaterinei a II-a de „armonizare" a relaţiilor cu Prusia şi Austria şi de „dominare indirectă" în Polonia urmărea scopul să pună în siguranţă flancul de vest al Rusiei în contextul pregătirii unei expansiuni vaste în direcţia Mării Negre şi a Balcanilor: anexarea peninsulei Crimeea şi a spaţiului din stânga Nistrului, înaintarea spre Principatele Moldova şi Valahia, Balcani şi Constantinopol cu ieşire, prin Bosfor şi Dardanele, în Marea Mediterană[41].

În urma înglobării în sfera intereselor politice ale imperiilor vecine, dar şi ale celor occidentale, Principatele au devenit nu doar obiecte ale pretenţiilor teritoriale ale acestora, dar şi piese de schimb la masa negocierilor diplomatice, fiind privite în acest sens ca mijloc de satisfacere, din contul Principatelor, a propriilor interese şi proiecte. Iar, prin afirmarea Rusiei ortodoxe ca o mare putere în sistemul statelor europene s-a proiectat şi speranţa grecilor în Imperiul Rus, văzut drept cea de a „Treia Romă". Această forţă politică a devenit, pe parcursul secolului al XVIII-lea, o orientare ideologică determinantă în viaţa elitelor elene[42].

Iar odată cu expansiunea Marilor Puteri şi escaladarea războaielor ruso-austro-turce Poarta avea nevoie din ce în ce mai stringent de asemenea supuşi loiali, precum erau grecii din Fanar, care să negocieze tratativele de pace şi să servească competent în serviciul diplomatic al Imperiului. Aceştia fiind promovaţi în cele trei demnităţi importante în administraţia otomană: *Mare dragoman, Mare dragoman al flotei* şi *Domn* al unuia dintre Principatele Române.

Fanarioţii, îndeplinind funcţii oficiale, s-au lansat şi în afaceri private, câştigând controlul asupra comerţului de maximă importanţă pe Marea Neagră şi extinzându-şi negoţul în multe ţări europene şi asiatice. Toate aceste afaceri şi relaţii diplomatice au intensificat contactele lor cu lumea occidentală, iar o premisă şi ulterior o consecinţă a acestor legături economice şi culturale a fost cunoaşterea bună a limbilor străine de către familiile fanariote.

---

[41] П. В.Стегний. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795. Москва: Международные отношения, 2002, cc. 87, 136, 131.

[42] P. M. Kitromilides. *Iluminismul neoelen. Ideile politice şi sociale*. Trad. din l. greacă de Olga Cicanci. Bucureşti: Omonia, 2005, pp. 152-153.

Principatele Române sub domniile fanariote (al voievozilor – consideraţi *umili robi ai sultanului* la Constantinopol, dar suverani atotputernici în Valahia şi Moldova) devin către sfârşitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, într-o epocă de transformări reformatoare şi a impactului războaielor internaţionale, când s-a derulat trecerea la modernitatea românească – obiecte de dispută teritorială şi state *tampon* între Marile Puteri vecine. Iar destinele şi carierele politice ale unor importanţi domni fanarioţi (Alexandru şi Constantin Ypsilanti, Manole Giani Rosetti, Alexandru II Mavrocordat, Nicolae Mavrogheni ş.a.), care s-au implicat în disputele politico-militare ruso-austro-otomane, s-au încheiat, într-un final (nici pe departe de a fi cel scontat), prin omorârea sau emigrarea acestora (uneori temporară, dar de cele mai multe ori definitivă) în Imperiul Rus sau în cel Habsburgic.

Această perioadă nu poate fi caracterizată univoc, deoarece tabloul social, cultural, politic nu era pentru Ţările Române, de fapt, unul monocrom. Circumstanţele asasinării unor principi fanarioţi (Grigore III Ghica, N. Mavrogheni, Constantin Hangerli, Alexandru Ypsilanti, ş.a.) de către autorităţile otomane, în care Principatele au fost un decor pe parcursul secolului domniilor fanariote, ilustrează brutalitatea raportului de putere dintre principii fanarioţi greci şi Sublima Poartă.

De altfel, fresca secolului fanariot, fiind mult mai complexă şi policromă, cu certitudine are şi faţetele cu nuanţele sale pozitive. Lor li se datorează aducerea în Principate a culturii franceze, a operelor literar-filosofice occidentale şi a ideilor „Secolului luminilor". Fanarioţii chiar dacă n-au făcut din îmbelşugarea Principatelor preocuparea lor majoră au fost, în general, oameni învăţaţi şi poligloţi, într-o societate majoritar analfabetă; ei aveau nevoie de aceste cunoştinţe, deoarece învăţătura şi banii, erau un *atu* al lor în faţa puterii otomane.

În general, „domnia fanariotă n-a fost, la vremea ei, cea mai mare nenorocire. Într-adevăr, alternativa, pentru nişte state-tampon ca Tara Românească si Moldova – în conjunctura internaţională provocată de agresivitatea si succesul marilor puteri creştine Austria si Rusia – nu mai era între o cârmuire fanariotă si întoarcerea la domnitorii pământeni, ci între fanarioţi si transformarea Principatelor în simple paşalâcuri, ceea ce ar fi însemnat sfârşitul libertăţilor ce le mai rămăseseră. Faptul este atestat atât de surse interne, cât si de rapoarte ale cancelariilor occidentale."[43]

Fiind mai tranşant, diplomatul rus, care a călătorit în Balcani (1808), Dimitrie Bantâş-Kamenski, pune accentul asupra cunoscutelor venalităţi ale fanarioţilor: „Fiecare dintre ei, în dorinţa de a căpăta acest loc (de domn al unuia dintre Principate – *N.N.*), se îngloda în mari datorii, pentru a mitui pe

[43] N. Djuvara. *Între Orient şi Occident. Ţările române la începutul epocii moderne (1800-1848)*. Bucureşti: Humanitas, 1995, pp. 92-93.

lacomii dregători turci; în schimb, în timpul scurtei lor domnii, căutau să se îmbogăţească din dările percepute de la populaţie."[44]

Deşi mult mai incisiv, dar nu mai puţin convingător, generalul armatei ruse Alexandre Langeron susţinea destul de simplist următoarele: „Fanarioţii sunt cei ce mijlocesc, cei ce pun la cale, aţâţă şi, adesea, duc la îndeplinire toate nelegiuirile ce se săvârşesc zilnic la Constantinopol (...) Singurul ţel al tuturor acestor fanarioţi (...) este un loc de domnitor în Muntenia sau Moldova. Ca să-l atingă, nicio fărădelege nu li se pare prea mare, nicio josnicie nu este prea umilitoare. (...) Lăcomia, bine cunoscută, a acestei nemernice cârmuiri duce la locurile râvnite. Ca să ajungi până acolo, rămâi sărac lipit, apoi furi şi jefuieşti ca să-ţi refaci averea."[45]

Într-o manieră similară s-a exprimat, puţin mai târziu, şi consulul general al Angliei William Wilkinson: „Niciunul dintre evenimentele care au influenţat existenţa politică şi au subminat spiritul public al muntenilor şi moldovenilor nu s-a dovedit mai dezastruos pentru ei ca sistemul politic introdus de grecii din Fanar. (...) Aşadar, Curtea otomană a conferit aceste două demnităţi celor care o slujiseră odată spre mulţumirea ei, în calitate de dragomani, nu atât ca o răsplată pentru serviciile <aduse>, cât pentru că le cunoştea firea personală şi gradul lor de iscusinţă. (...) De îndată ce posibilitatea de a lua parte la treburile obşteşti a pătruns în conştiinţa grecilor, cei care ştiau <limba> turcă şi limbile europene (...) au alcătuit o clasă deosebită, care şi-a luat titluri nobiliare şi şi-a atribuit dreptul exclusiv de a fi chemată în serviciul statului. (...) Domnii – arendaşi erau maziliţi şi rechemaţi ori de câte ori ofertele şi făgăduielile unora dintre compatrioţii lor păreau mai avantajoase".[46] Şi tot acest englez, conchide, evidenţiind şi o cauză a acutizării *Problemei Orientale*: „Dar sistemul vexatoriu şi prădalnic de guvernare, care se mai păstrează încă în Principate, este, trebuie să mărturisim, un subiect de regret cu privire la indiferenţa Porţii faţă de măsurile cele mai bune pentru buna lor stare şi proprietate. (...) Nepăsarea cabinetului turc nu trebuie atribuită numai sistemului general de cârmuire a imperiului, ci mai ales vederilor egoiste şi lăcomiei personale a miniştrilor care îl alcătuiesc. Ei s-au obişnuit să privească Ţara Românească şi Moldova ca două provincii bogate asupra cărora n-au decât o autoritate momentană şi în loc de a căuta mijloacele cele mai potrivite pentru a-şi asigura o stăpânire permanentă, ei îşi micşorează <singuri> posibilităţile, prădând în chip sistematic toate resursele lor".[47]

Consulul Austriei, St. I. Raicewich, subscrie la cele enunţate mai sus de contemporanii săi, asumându-şi acelaşi risc al exagerării şi generalizării: „Nu

[44] Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea (serie nouă), vol. I, p. 404.
[45] E. Hurmuzaki. *Documente*. Supl. I. Vol. III. Bucureşti: 1889, p. 72.
[46] Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea (serie nouă), vol. I, pp. 629-630.
[47] *Ibidem,* p. 636.

vreau să obosesc pe nimeni povestind tertipurile şi nedreptăţile grecilor din Fanar când este vorba să sprijine un domnitor să se înalţe, el însuşi omul şi unealta vreunui ministru sau agent de la Poartă; este destul să spun că mulţi dintre ei au terminat cu ştreangul de gât, că niciun grec nu s-a îmbogăţit şi că cele două provincii au fost ruinate şi aproape părăsite...”[48] Raicewich remarcase că, fiecare domn aducea cu el din Constantinopol un mare număr de conaţionali de ai săi, cărora le dădea dregătoriile cele mai profitabile. Mulţi dintre ei se însurau spre folosul lor, în Moldova sau Ţara Românească, sau ajungeau boieri stăpâni de moşii şi obţineau dregătoriile de *ban, vornic, logofăt* şi *vistier*, care sunt date de obicei băştinaşilor ţării, dar, care devenise „un adevărat Peru pentru greci”[49].

În mod deosebit s-au evidenţiat activităţile politico-diplomatice ale fanarioţilor: „Pentru definirea fanariotului, trebuie reţinut că el este, înainte de toate, un diplomat de profesie. Onoruri, demnităţi, prestigiu social se îndreptau către diplomaţi de o abilitate recunoscută, care ocupau tronul numai după o educaţie menită a-i pregăti mai degrabă pentru tehnica negocierii decât pentru serviciul administrativ. Caracteristic în situaţia lor era că acea abilitate era pusă în slujba unui stat de care, prin origine, religie şi miezul culturii lor, se simţeau străini şi care-i închiria prin statutul social prin care li-l oferea. (...) Ei făceau parte simultan din două ierarhii birocratice, a centrului şi a periferiei. Diplomaţia, pe care o cultivau ca armă defensivă, acţiona în primul rând în interesul Porţii”[50].

În acest context, este recunoscut că, fanarioţii au excelat în diplomaţie. „Prin felul cum au condus politica externă a Turciei, au reuşit să pună în Carpaţi şi la Nistru o pavăză seculară, să împiedice distrugerea Imperiul sultanului (...) să li se recunoască fără rezerve că au fost diplomaţi, că au servit Turciei şi Ţărilor Române, slujindu-şi bineînţeles şi propriile interese”[51]. Totodată, în postura fanarioţilor se regăsesc caracteristici ale marionetelor, întrucât, „în politică, în mod fatal, linia le-a fost impusă. Au fost buni diplomaţi (...) şi greşelile de conduită, ca şi erorile personale ce li se impută, nu depăşesc, ca număr şi gravitate, media celor comise de cei mai abili (diplomaţi – *N.N.*), din toate timpurile şi de pretutindeni (...). Cât despre felul de a guverna, acesta a fost adesea marcat de asprime, de duplicitate şi totdeauna de o fiscalitate

[48] St. Raicevich, *Osservazioni storiche, naturali, e politiche intorno la Valachia, e Moldavia*. Napoli: 1788. Apud : N. Djuvara. Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848). București: Humanitas, 1995, pp. 36-37.

[49] St. I. Raicevich. *Voyage en Valachie et en Moldavie: Avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique*. Paris : 1822, p. 88.

[50] A. Pippidi. De ce orientalizare? Din activitatea diplomatică a domnilor fanarioţi. Istorie şi societate în spaţiul est carpatic (sec. XIII-XX). Volum editat de D. Ivănescu, M. Chelcu. În: *Omagiu prof. Al. Zub*. Iaşi: Junimea, 2005, p. 141.

[51] G. I. Ionnescu-Gion. *Din istoria fanarioţilor*. Bucureşti: 1891, pp. 118-119.

excesivă. Totuşi, la o cercetare atentă, ne vom da seama că *hospodarii* au fost siliţi de împrejurări s-o facă şi nu doar ca să-şi satisfacă instinctele”[52].

În ansamblu, este incontestabil (ceea ce au şi confirmat, mai mult sau mai puţin obiectiv, unii dintre contemporanii acelor evenimente: Dimitri Bantâş-Kamenski, Alexandre de Langeron, William Wilkinson, St. I. Raicewich ş.a.) faptul că, „domnii fanarioţi au avut misiunea să asigure Poarta cu resurse materiale, să o informeze despre situaţia politică din ţările vecine şi să prevină o eventuală răscoală antiotomană a populaţiei băştinaşe”. Chiar dacă ei nu mai aveau o armată proprie permanentă, ci doar o gardă domnească şi slujitori cu funcţii poliţieneşti, domnii fanarioţi erau numiţi de către Poartă cu respectarea ceremonialului tradiţional: înmânarea atributelor puterii şi însemnelor distinctive, ritualul deosebit al întâlnirii domnului de către boieri, ungerea pe tron etc.[53].

În a doua domnie a lui Constantin Ypsilanti în Ţara Românească (1802-1806) întâia grijă a lui a fost adunarea de trupe pentru a apăra ţara împotriva Pazvangiilor şi spre a se putea astfel lipsi de ajutorul costisitor al oştenilor împărăteşti (otomani) plătiţi de Ţară. „El, Ipsilanti, adună 10-12 000 de oameni înarmaţi, Români, Sârbi, Arnăuţi, Turci şi Moldoveni; îi vedem cumpărând puşti şi muniţiuni din Austria. Valoarea militară a acestei oştiri era nulă; erau rău înarmaţi, rău comandaţi, nedisciplinaţi, buni de jaf dar nu de luptă”[54].

C. Ypsilanti, care a fost domn al ambelor Ţări Române în timpul Războiului ruso-turc din 1806-1812, a încercat să restabilească anumite elemente ale unei armate şi diplomaţii pământene, fiind aşezat în fruntea Principatelor de puterea protectoare – Rusia. Printre consemnările numeroşilor martori oculari, remarcăm însemnările lapidare: „1807, Costandin Ipsilant voevod, fiind domnu şi pă ţara Moldovei şi pă Ţara Românească, care au domnit 8 luni şi apoi s-au pus sănatoriu” (senatori în Divanurile Ţărilor Române)[55]. Naum Râmniceanu, care remarcă: „1807 ianuarie 10, prin decretul preastrălucitului domnitor, din poruncă s-au făcut jurământ în sfânta Mitropolie către stăpânirea împărătească, toţi boierii, oficialii şi poporul comun. De atuncea au început să facă recrutare de armată dintre pământeni, purtând strae căzăceşti şi învăţându-i instrucţiile militare; pe lingă acestea, îi şi îndatora să facă jurământul de supunere la Mitropolie, după grad”[56].

---

[52] I.C. Filitti. *Rolul diplomatic al fanarioţilor (1700-1821)*. Pref. S. Vigneaux. Iaşi: Do-minoR, 2002, pp. 10, 16.

[53] *Domnii Ţării Moldovei. Studii*. Volum editat de Demir Dragnev. Chişinău: Civitas, 2005, p. 229; Cf.: *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?* Edited by A. Nuri Yurdusev. Palgrave Macmillan, 2004.

[54] Radu Rosetti. Arhiva senatorilor din Chişinău şi ocupaţiunea rusească de la 1806-1812. (I). Cauzele războiului. Începutul ocupaţiei. În: *Analele Academiei Române, Seria II, Tom. XXXI, 1908-1909, Memoriile Secţiunii Istorice*. Bucureşti: 1909, pp. 384-385.

[55] Ilie Corfus. *Însemnări de demult*. Iaşi: Junimea, 1975, p. 27.

[56] *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*. Textul grecesc şi traducerea românească de C. Erbiceanu. Bucureşti: 1888, pp. 269-270.

Senatorul şi Preşedinte al Divanurilor Principatelor Moldovei şi Valahiei Kuşnikov considera că, oastea organizată de C. Ypsilanti era formată „din oameni de diferite stări, în cea mai mare parte din vagabonzi, de purtare rea, care· s-au adunat la acea slujbă mai mult pentru interes personal şi pentru câştig, şi de loc pentru apărarea principatului împotriva invaziunii turcilor", fiind o oaste, „fără valoare militară" şi „incapabilă să facă servicii", chiar ‚păgubitoare pentru propria sa ţară", care a şi fost desfiinţată de generalul A. A. Prozorovski, la puţină vreme după ce preluase comanda suprema a armatei ruseşti[57].

După opinia lui Zilot Românul (p. 85-86), oastea lui C. Ypsilanti era formată „din adunătură de felurimi de oameni blestemaţi, cu cheltuială din Vistieria ţării, pe care oaste o numea a ţării (era, poţi zice, curată ceată de tâlhari, că pe unde ajungea gemea pământul), iar, în sfârşit, o alătură cu oştirile roseşti, şi urma cu roşii de faţă împotriva turcilor"[58].

Dionisie Eclesiarhul a relatat cu mai multe amănunte despre această încercare de refacere a puterii domneşti – militare, de către ultimul domn al Principatului Moldovei de până la anexarea din 1812: „Măria sa, odihnind trei-patru zile, îndată au poruncit să se adune oaste cu lefi; deci au dat năvală norodul din toate părţile de să scria ostaşi. Poruncit-au vodă la tot feliul de meşteşugăreţi cu vătăşie de făcea haine, căciuli, cizme, arme; adunase cai, şăi, săbii, mazdrace. Şi o ordie să făcusă, cazaci îmbrăcaţi în albastru, călărime cu numele lui *Ipsilant* pe pantelire, cu slove de alamă, cu pecetea lui vodă pe piept. Altă oaste era pedestrime, de le zicea arnăuţi; altă oaste era de le zicea panduri, iar pedestri; altă oaste era dragonii cei din Moldova adunaţi, care şi pecetea Moldovei avea pe coifuri. Într-aceste oşti era fel de fel de limbi: arnăuţi, greci, sârbi, rumăni de ţară, nemţi, unguri. Făcutu-s-au şi alte căpitănii, cu osebite steaguri, căci că da năvală precum am zis pentru lefi. Vodă la oştile ceale adunate le orânduise căpit(ani) şi ofiţeri, muscali, nemţi, sârbi din Banat, încă şi unguri, dar tot muscali să numea. Şi i-au pus peste polcuri câte două sute sau mai mult la o căpetenie şi i-au început a-i învăţa muştra ostăşească; şi le da pe spate cu latul săbii şi, dacă au mai deprins, mergea şi ei cu polcurile lor la război cu muscalii şi făcea izbândă. Apoi au început unii a fugi şi, dacă îi prindea, bătăi ce punea pe ei murea bătându-i, încă şi mort îl bătea să se împlinească numărul hotărârii; să speriase rumănii care era de ţară, că unii îş(i) lăsase muierile şi copii de să făcuse ostaş(i). Era şi un polc de ostaşi care zicea că este polcul lui Cara Gheorghe şi această căpităne avea steagul ei zugrăvit pe sfeti Nicolae în picioare, ţinând într-o mână ev(an)ghe-

[57] Radu Rosetti. *Arhiva senatorilor din Chişinău,* p. 693.
[58] Zilot Românul (Ştefan Fănuţă). *Opere complete*. Ed. M.-D. Ciucă. Bucureşti: Minerva, 1996, p. 79.

liia şi într-alte ţinea sabia goală, care am văzut şi eu cu ochii; dar cu ce înţelegere au zugrăvit pe sfeti Nicolae cu sabia în mână n-am dovedit”[59].

Mazilirea, adică sfârşitul „mandatului domniei”, mai devreme sau mai târziu, era o încheiere iminentă pentru cariera oricărui domn fanariot şi odată cu aceasta a oricăror reforme sau transformări iniţiate în Principate. Implicarea în diplomaţia internaţională, fie şi din ipostaza unui înalt dregător al Imperiului Otoman, însemna nu doar obţinerea unui sprijin politic extern, dar şi sporirea vulnerabilităţii în faţa puterii care l-a învestit sau desemnat – Poarta.

Viaţa domnului fanariot şi a familiei sale era în permanentă primejdie, iar numărul acestora din şirul principilor asasinaţi este unul convingător. Printre aceştia s-au numărat – Grigore Callimachi (1769), Grigore III Ghica (1777), Nicolae Mavrogheni (1790), Constantin Hangerli (1799), Alexandru Ypsilanti (1807), Alexandru Mihai Suţu (octombrie 1807), Scarlat Callimachi (1821); Alexandru Suţu (otrăvit de eterişti în ianuarie 1821); o moarte suspicioasă au avut-o: Ioan Al. Mavrocordat (1719), Constantin Ypsilanti (iunie 1816), Alexandru Moruzi (iulie 1816); iar printre domnii fugari au fost: Alexandru Mavrocordat Firaris (1787), Emanuil Giani Rosetti (1789), Alexandru Ypsilanti (1788), Constantin Ypsilanti (1806), Ioan Caragea (1818) si Mihai Suţu (1802, 1821). Dintre principii fanarioţi doar şapte au murit în scaunul domnesc: Ioan Mavrocordat (1719), Nicolae Mavrocordat (1730), Grigore II Ghica (1752), Constantin Racoviţă Cehan (1762), Scarlat Ghica (1766), Constantin Mavrocordat (fiind capturat de ruşi şi rănit la 1769), Alexandru Suţu (1821).

Pentru a obţine statutul dorit, cel de *domn* sau *dragoman* şi a putea a le şi păstra cât mai mult timp familiile fanariote au trebuit să ducă o luptă permanentă, prin toate mijloacele ca să-şi anihileze adversarii, fanarioţi ca şi ei. Continuând a râvni şi a spera la tronul Valahiei sau al Moldovei, fanarioţii erau fără pace nici linişte, până când ori se suiau pe treptele acestei dorite măriri, ori ştreangul, decapitarea sau moartea precedată de chinuri puneau capăt mult tumultoaselor lor vieţi. *A fi sau a nu fi* – aceasta îi măcina zilnic în acţiunile lor la Constantinopol sau în Principate, fără linişte şi fără pace. „*Pacea* şi *liniştea*, în mijlocul acestei febrile activităţi a fanarioţilor, şi a diplomaţilor, şi a veneticilor de tot soiul care năpădeau asupra Bizanţului din patru părţi ale lumii...”, era doar a turcilor.[60]

---

[59] Dionisie Eclesiarhul. *Hronograf (1764-1815)*. Transcriere după original, indice şi glosar de Dumitru Bălaşa. Studiu introductiv de Dumitru Bălaşa şi Nicolae Stoicescu. Note şi comentarii de Nicolae Stoicescu. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987, p. 91.

[60] G. I. Ionnescu-Gion. *Din istoria fanarioţilor*. Bucureşti: 1891, p. 62.

Cu toate acestea, activitatea lor febrilă politică şi economică a avut adesea consecinţe fatale atât pentru ţările pe care le-au condus, cât şi pentru însăşi familiile lor. Rolul fanarioţilor implicaţi în politica europeană şi otomană în secolele XVIII - XIX se prezintă deseori contradictorie şi ambiguă, chiar dacă din mijlocul lor au apărut mulţi oameni de stat şi cultură proeminenţi: personalităţi de referinţă din istoria românilor şi a grecilor, în general a istoriei Europei de Sud-Est, ancorată într-un context balcanic al raporturilor politice internaţionale de pe parcursul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, precum a fost cea a fanarioţilor Ypsilanti, Moruzi, Mavrocordat, Rosetti ş.a. Unii fanarioţi au devenit *emigranţi politici*, care din diverse motive au ales calea exilului benevol în Imperiul Rus sau în cel Habsburgic[61]. A prevalat, desigur, interesul personal şi securitatea familiei acestora, deşi nu a lipsit nici implicarea lor nemijlocită în politica şi diplomaţia Marilor Puteri angajate în Problema Orientală.

Pe de altă parte, secolul al XVIII-lea este caracterizat şi de intensificarea contactelor dintre Imperiul Otoman şi Marile Puteri occidentale, care, graţie aşa-numitelor *capitulaţii* (privilegii), îşi puteau promova mult mai lesne interesele comerciale în Orient, neuitând fireşte şi de cele politice, ce vizează, în bună măsură, limitarea acaparării de teritorii aparţinând Înaltei Porţi de către Austria şi Rusia. Mai ales că marele imperiu islamic intrat fiind pe panta unui declin militar lent, dar inexorabil, îşi dădea seama de utilitatea, anterior ignorată, a diplomaţiei pentru conservarea propriei puteri. Astfel, acesta îşi dezvoltă un minister de Externe *sui generis* condus de facto nu de *reis effendi*-ul turc, ci de marele dragoman grec, şi acreditează ambasadori străini la Constantinopol (Istanbul) şi consuli în numeroase alte oraşe, inclusiv la Bucureşti şi Iaşi.[62]

Istoria raporturilor internaţionale se prezintă şi în acest segment cronologic la fel de *ascunsă* şi *tăinuită* în dosul frazeologiei diplomatice şi numeroaselor acţiuni militare, când „cine nu câştigă nimic, pierde” (expresia Ecaterinei a II-a), deoarece factorii responsabili de soarta popoarelor şi a ţărilor continuau să rămână suveranii şi domnitorii lor. Curentele noi ale *epocii Luminilor* ţineau, în fond, încă de domeniul teoriei şi nu al practicii politice.

În această perioadă istoria politicii externe a Principatelor Române este, de fapt, istoria legăturilor şi relaţiilor politice dintre familiile domnilor fanarioţi şi Marile Puteri din acea perioadă (la începutul secolului al XIX-lea evidenţiindu-se în primul rând personalităţile reprezentanţilor celor două fa-

[61] Vad Mischevca. *Domni fanarioţi din Principatele Române – emigranţi politici (Sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea): Alexandru Ypsilanti & Emanuel Giani-Rosetti & Alexandru II Mavrocordat (Firaris) & Constantin Ypsilanti*. Chişinău: S. n., 2017 (Tipogr. Iunie-Prim).

[62] Tudor Dinu. Călătorind la gurile Dunării, în epoca fanariotă În: *Dilema veche*, nr. 891, 6 -12 mai 2021. (https://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/articol/calatorind-la-gurile-dunarii-in-epoca-fanariota) (accesat: 16.11.2023)

milii domnitoare din Principatele Române – a Ypsilanţilior şi Moruzeştilor), aceste raporturi, care erau deseori tăinuite, fiind mult mai complexe şi cu implicaţii polivalente în politica epocii decât se credea. De cele mai dese ori fanarioţii încercau să profite în interes propriu din implicaţiile lor în raporturile internaţionale ale suveranilor europeni. Astfel, fanarioţii cunoşteau unele planuri ale Marilor Puteri, inclusiv faimosul proiect de dezmembrare a Turciei – *Proiectul Grec* – plăsmuit de Rusia şi Imperiul Habsburgic (1783). Constantin Ypsilanti, la fel ca şi Alexandru Moruzi, deţinând scaunul domnesc în cele două Principate erau posedaţi de ambiţia de a domni peste „Marea Dacie", adică preconizau unirea „ambelor Dacii" – Moldovei şi Valahiei.[63] În programul său C. Ypsilanti a vizat o elenizare a creştinilor din Peninsula Balcanică ca parte a unui stat grec – preconizând *învierea Imperiului Bizantin*.[64]

Astfel, aceasta este încă o latură a istoriei popoarelor balcanice din epoca de tranziţie de la secolul „luminilor" la cel al „naţionalităţilor", perioadă în care domnii greci din Fanar au exercitat o influenţă decisivă în viaţa politică (şi social-culturală) a Moldovei şi Ţării Româneşti, aceştia fiind factori importanţi în planurile şi acţiunile geopolitice ale Marilor Puteri promovate la adresa Porţii Otomane. Nu ar trebui să tragem concluzia greşită că nu a existat o opoziţie între universalismul iluminist şi fenomenul naţional.

Cunoaşterea activităţii politice, diplomatice şi militare a acestor familii elitare de domni fanarioţi, mai mult sau mai puţin marcante este indispensabilă pentru aprecierea justă a evenimentelor pe parcursul secolului XVIII – începutul secolului XIX, care s-au soldat la 1775 cu anexarea Bucovinei, iar la 1812 cu anexarea Moldovei dintre Prut şi Nistru la Imperiul Rus[65]. Istoria elitelor fanariote în contextul raporturilor internaţionale din acest segment cronologic, începând cu Pacea de la Prut, de la 1711, şi încheind cu Pacea de la Bucureşti, din 1812 („atât de dezastruoasă pentru Moldova"),[66] contribuie într-o măsură considerabilă şi la reflectarea istoriei mişcării de eliberare naţională a grecilor, care s-a desfăşurat inclusiv în Principatele Române, iar ulterior şi în Basarabia.

---

[63] Florin Marinescu. Moruzi, o familie fanariotă. Evoluţie istorică. În: *Arhiva genealogică*, II (VII), 3-4. Iaşi: 1995, pp. 48-49; Cf.: Fl. Marinescu *Etude généalogique sur la famille Mourouzi*. Athénes: 1987, p. 67; Βλαντ Μισκεβκα, Ο ηγεμόνας Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760;–1816), Θεσσαλονίκη: Αδελφών Κυριακίδη, 2008, 347 σ. („*Domnul Constantin Ypsilanti (1760-1816)*". Salonic, 2008, în limba gr.).

[64] Vlad Mischevca. *Între pace şi război: Domnii fanarioţi în contextul raporturilor internaţionale (1774-1812)*. Chişinău: Cartdidact, 2021, pp. 233, 242-243, 251, 358; V. Al. Georgescu. La philosophie des Lumières et la formation de la conscience nationale dans le Sud-Est de l'Europe. În: *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est Européen. Actes du Colloque international…*, (Paris, 11-12 avril 1968). Bucarest : 1970, p. 38.

[65] Vezi: Vlad Mischevca. *Anul 1812 în destinul neamului românesc. (Anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus)*. Ediţia a III-a, revăzută şi adăugită. Chişinău: Litera, 2018, 312 p.; Idem, *Între pace şi război: Domnii fanarioţi în contextul raporturilor internaţionale (1774-1812)*. Chişinău: Cartdidact, 2021.

[66] V. A. Urechia. *Istoria românilor*, T. IX al seriei 1800-1830. Bucureşti: 1896, p. 709.